

Dymitr Dymydjuk*
Lwów

Początki użytkowania szabli na terenie wczesnośredniowiecznej Armenii¹

Abstract

For a long time, the military history of the Medieval Armenia was not an object of historical research, which in turn had a negative impact on the studies of the region's social and political history. It is indisputable that in Armenia, as in most countries during the Middle Ages, the sword was a popular – albeit expensive – weapon. But when did sabres appear in Armenia, and were they popular? Images or archaeological finds of sabres from the territory of Armenia date only from the 12th/13th centuries, while in the Byzantine Empire and Abbasid Caliphate the sabre had been known already in the 9th–11th centuries, used mainly by nomads serving as mercenaries in both armies. Unfortunately, written sources are not really helpful, as Armenian chroniclers used different terms (սուր, թուր, սուսուր – sur, tur, suser) in order to describe the word “sword” or something of the kind, differences between which are not completely understood. Moreover, there exists a methodological problem of distinguishing a backsword/pallash (single-edged sword) from a sabre. In order to make this research a more relevant, a comparative analysis with Byzantine, Georgians, Muslim and Nomads materials regarding the appearance, distribution and use of the sabre was employed. The conclusion states that in South Caucasus, the sabre appeared a bit later than in the Byzantine Empire and Abbasid Caliphate, having arrived

* Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie, doktorant; e-mail: dymydjuk_da@ukr.net; ORCID iD 0000-0001-5067-5530

¹ Chciałbym wyrazić podziękowania za konsultacje, pomysły, wskazówki oraz informacje prof. Valeremu Jotovovi (Muzeum w Warnie), dr. Piotrowi Kotowiczowi (Muzeum Historyczne w Sanoku), dr. Raffaele D’Amato (Uniwersytet w Ferrarze), dr. Karine Voskanian (Erywań, Armenia), dr. Piotrowi Grotowskiemu (Uniwersytet Papieski w Krakowie) oraz dr. Mamuce Tsurtsumi (Tbiliski Uniwersytet Państwowy). Artykuł powstał dzięki grantowi Fundacji Galusta Gulbenkiana, który pozwolił przeprowadzić kwerendę na interesujący nas temat w bibliotekach Armenii oraz grantowi od Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego (Visegrad Fund ID#52010279). Także, dzięki grantom wyjazdowym od National Association for Armenian Studies and Research (NAASR), otrzymałem możliwość wygłoszenia swoich referatów o historii uzbrojenia Armenii epoki Bagratydów na dwóch międzynarodowych konferencjach – „Military campaigns, weaponry and military equipment (Antiquity and Middle Ages)” w Warnie (Bułgaria) 16–18 listopada 2019 r. oraz na „Konferencji Młodych Naukowców” (Երիտասարդական IV Գիտաժողով) w Matenadaranie (Erywań), w dniu 29 listopada 2018 r.

thanks to North Caucasus, Byzantine, Muslim or Seljuk influences in the 10th–11th centuries, given that nomad mercenaries were not present in Bagratid Armenia.

Key words: Byzantine Empire, Abbasid Caliphate, sabre, backsword, paramerion, Armenia, Bagratids, Georgia.

Słowa kluczowe: Cesarstwo Bizantyjskie, Kalifat Abbasydów, szabla, pałasz, paramerion, Armenia, Bagratydzi, Gruzja.

We wczesnym średniowieczu miecz był znanym i efektywnym typem broni, dostępnym jedynie dla elit społeczeństwa, ponieważ symbolizował władzę, a jego produkcja była kosztowna². Arystokracja specjalnie kupowała sobie drogie miecze, które były inkrustowane złotem lub kamieniami szlachetnymi, by zademonstrować wysoką pozycję w społeczeństwie³. Podarowanie komukolwiek miecza było przejawem wielkiego szacunku⁴.

Natomiast skutkiem starań o zwiększenie efektywności broni białej w warunkach walki konnej było pojawienie się szabli, lżejszej niż miecz, co pozwalało na zadawanie nią szybszych cięć, chociaż siła uderzenia szabli była nieco mniejsza niż miecza⁵. Szabla przenikała głęboko w ciało wroga i była szczególnie skuteczna w walce z lekko uzbrojonymi wojownikami⁶. Specyfikę zarówno szabli, jak też spokrewnionego z nią pałasza⁷ stanowił sposób ukośnego usytuowania rękojeści względem główki, której koniec był lekko nachylony w stronę ostrza⁸, co widzimy np. na XIV-wiecznym reliefie „Polowanie księcia Smbata Orbeliana na lwa” z cerkwi św. Karapeta w Noravank (ryc. 1.)⁹.

Celem tego artykułu jest próba odpowiedzenia na pytanie, kiedy szabla pojawiła się w Armenii, skąd trafiła na ten obszar oraz kiedy zaczęła zyskiwać tu swoją popularność. Dla przeprowadzenia badania konieczna jest analiza porównawcza z bogatszą historiografią pojawienia się i rozprzestrzenienia szabli w Cesarstwie Bizantyjskim, Kalifacie Abbasydów oraz wśród nomadów nadczarnomorskich. Jest to niezbędne, gdyż Armenia znajdowała się pod wpływami tych kręgów kulturowych.

² T. Koliaş, 1988, s. 156.

³ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, s. 149; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, s. 96, 93; Վ. Մրրիւհաւիյաւի, 1950, էջ. 70–71.

⁴ *Всеобщая история Вардана Великого*, [w:] Эминъ Н. (пер.), 1861, s. 143; Վ. Սիւխիւյաւի, 2010, էջ. 122–124.

⁵ А. Кирпичников, 1966, s. 62.

⁶ T. Koliaş, 1988, s. 146, 160–161.

⁷ Główna różnica między pałaszem a szabłą polegała na tym, że pałasz miał prostą, jednosieczną główkę, natomiast szabla miała zakrzywioną główkę i – podobnie jak pałasz, była ostra tylko z jednej strony, jednak miała dwustronnie zaostroszony końcowy odcinek główki (pióro), służący do zadawania pchnięć (M. Горелик, 2015, s. 47; Վ. Մրրիւհաւիյաւի, 1950, էջ. 66; А. Голубев, I. Голубева, 2012, s. 42–54; А. Зорин, 2002). Bułgarski archeolog – Valery Jotov twierdzi, iż w X–XI w. pałasze też mogły mieć dwusieczne pióra. Dlatego szable od pałaszków najlepiej rozróżnić właśnie po krzywiznie ostrza. Serdecznie dziękuję Valeremu Jotovi za konsultacje.

⁸ M. Горелик, 2015, s. 47.

⁹ Kopia w Muzeum Historii Armenii (Erywań).

Ryc. 1.

Pojawienie się oraz rozprzestrzenienie szabli w krajach sąsiadujących z Kaukazem Południowym

Szabla pojawiła się najprawdopodobniej w VII w. wśród ludów tureckich w Ałtaju¹⁰, a w połowie VIII w. w Kaganacie Chazarskim¹¹ i na północnym Kaukazie¹². Potem zaczęli jej używać koczownicy z Europy Środkowo-Wschodniej (nomadowie nadczarnomorscy, Węgrzy, Bułgarzy itp.)¹³, skąd pochodzą znane w historiografii znaleziska archeologiczne tzw. szabel „chazarskich”, „węgierskich”, „bułgarskich”, itd.¹⁴. Jednak znaleziska te są bardzo zróżnicowane¹⁵. Większość odnalezionych „szabel” ma proste ostrze, dlatego lepiej je nazywać

¹⁰ O początkach szabli na terenie Ałtaju wypowiada się w monografii uzbrojenia z tego terenu V. Gorbunov, który widzi pierwowzory szabel na terenie Chin już w I–II w.n.e., ale klasyczne ich okazy pojawiają się w VII–VIII w., zapewne w drugiej połowie VII w. – B. Горбунов 2006, s. 68–69.

¹¹ W *Powieści minionych lat* (XII w.) znajduje się opis daniny, którą płacili Słowianie Chazarom w IX w. (lub przed tym): „Rzekli starcy chazarscy: Niedobra dań... myśmy osiągnęli ją orężem, ostrym tylko z jednej strony, to jest szablami, a ci mają oręż obosieczny, to jest miecze: zaczną oni kiedyś zbierać dań od nas i od innych krajów”. – *Літопис руський*, s. 11. Zauważymy, że w czasie napisania tej kroniki (początek XII w.) szabla już była popularna na Rusi dzięki kontaktom z koczownikami. – А. Кирпичников, 1966, s. 61–63.

¹² У. Кочкаров, 2008, s. 38–39.

¹³ А. Комар, О. Сухобоков, 2000; J. Haldon, 1975, s. 31; P. Grotowski, 2010, s. 359; A. Hofmeier, 1961, s. 43.

¹⁴ А. Комар, О. Сухобоков, 2000; Д. Рабовянов, 2019, s. 159–162; В. Йотов, 2010, s. 217–225. В. Йотов, 2004, s. 65–68; Г. Баранов, 2016, s. 81–82, рс. 1–7; Г. Баранов, 2014, s. 87, 89, 92, рс. 1–3, 8; Gh. Matei, R. Coman, 2018, s. 125–128; S. Donchev, B. Totev, 2018, s. 129–132; В. Калініченко, 2016, s. 101–105.

¹⁵ Więcej na ten temat – П. Котович, 2019, s. 103.

pałaszami¹⁶. Natomiast te główne, które mają lekko skrzywione ostrza, możemy nazywać szablami (ryc. 2.)¹⁷.

Ryc. 2.

Najprawdopodobniej to właśnie z terytorium Bałkanów oraz regionu nadczarnomorskiego szabla mogła trafić w VIII/IX–XI w. do Bizancjum¹⁸, dzięki kontaktom z koczownikami oraz najemnikami z Kaganatu Chazarskiego,

¹⁶ B. Йотов, 2004, s. 65–68, ryc. 449–455; Г. Баранов, 2016, ryc. 1.–7. Większość historyków uważa, że paramerion był jednosiecznym mieczem, o czym świadczy jego opis w „Taktyce” Leona VI Filozofa (886–912) jako „wielkiej jednosiecznej machajry”, Лев VI Мудрый, *Тактика Льва*, V. 3; Г. Баранов, 2016, s. 81–82, ryc. 1.–7; Г. Баранов, 2014, s. 87, 89, 92, ryc. 1.–3., 8.). Jednak jednoznaczna identyfikacja pałusza i paramerionu jest nie do końca uprawniona, na co wskazał w trakcie październikowej konferencji w Sanoku Tomas Salmon z Paryża (T. Salmon, 2019). Chodzi mianowicie o to, że w traktacie *Sylloge Tacticorum* (X w.) paramerion został wspomniany jako „miecz obosieczny” (G. Chatzelis, J. Harris, (transl.), s. 128–129, № 38.5, 39.2). Podana kwestia wymaga dalszych badań.

¹⁷ B. Йотов, 2004, s. 65–68, ryc. 456–462.

¹⁸ R. D’Amato w rozmowie prywatnej podzielił się pomysłem, iż szabla trafiła do Bizancjum przez Awarów (połowa VI – początek IX w.), G. Csiky, 2015. Wtedy miejscowi rzemieślnicy bizantyjscy mogli przyjąć technologię wyrobienia szabel i już w IX–XI w. zacząć produkować je własnoręcznie. Niestety, nie możemy zgodzić się z taką teorią, bowiem brakuje źródeł archeologicznych ją potwierdzających. Problem polega na tym, że po samej główce trudno poznać, gdzie i przez kogo ona została wyprodukowana. Dlatego badacze próbują identyfikować wytwórcę po jelicach, co też nie jest do końca prawidłowym, ponieważ główki mogły być wyprodukowane np. przez Węgrów, a jelec przymocowany przez miejscowych rzemieślników bizantyjskich. Jednak musimy zgodzić się z tym, że prędzej czy później miejscowi rzemieślnicy bizantyjscy musieli przyjąć technologię wyrobienia szabel, natomiast otwarte pozostaje pytanie, kiedy to się odbyło.

Węgier lub Azji Środkowej, którzy stanowili większość w kawalerii bizantyjskiej. Przynosili ze sobą swoje uzbrojenie – pałasze lub lekko skrzywione szable, dzięki czemu szable zaczęła rozprzestrzeniać się w Bizancjum wśród jeźdźców¹⁹. David Nicolle uważa, że po ekspansji Seldżuków w XI w., broń ta zaczęła stopniowo zyskiwać popularność wśród Bizantyjczyków²⁰.

Nie mniej skomplikowanym jest pytanie o pojawienie się szabli w Kalifacie Abbasydów. W źródłach arabskich pierwsza informacja o „krzywych mieczach” pochodzi z IX w. Arabski kronikarz Al-Dżahiz (IX w.) wspominał wojowników z Chorasanu, którzy byli Turkami i mieli „krzywe pochwy”²¹. Właśnie wtedy w armii Kalifatu Abbasydów powstał odrębny korpus Turków, stworzony przez kalifa Al-Mutasima (833–842)²². Jeżeli większość historyków zgadza się z tym, iż szable pojawiła się tutaj około IX w.²³, to otwarte pozostaje pytanie o jej popularność. Shihab Al-Sarraf²⁴, David Nicolle²⁵ oraz Anatolij Kirpicznikow²⁶ uważają, że prosty dwusieczny miecz pozostawał tam nadal najpopularniejszym typem broni, a szable dominowała tylko w okresie mameluckim (XIII w.). Trochę inną interpretację zasugerował bułgarski historyk Samuil Kamburov, który napisał, że jeszcze w IX w., dzięki reformom wojskowym kalifa Al-Mutawakkila (847–861), szable zaczęła zyskiwać popularność, chociaż ostatecznie zastąpiła miecz tylko w czasach mameluckich w XIII w.²⁷

Podsumowując, możemy uznać, że szable już w IX w. była znana w Bizancjum oraz Kalifacie Abbasydów, a IX–XII/XIII w. były dla szabli etapem przejściowym – od broni „obcej” do „swojej” (zwłaszcza wśród kawalerzystów). Oczywiście, proces ten nie wszędzie przebiegał jednakowo, jednak możemy stwierdzić, iż po ekspansji Seldżuków w XII–XIII w. szable stała się popularnym typem broni wśród wojowników bizantyjskich oraz muzułmańskich. Zatem kiedy szable pojawiła się w Armenii?

Szable w Armenii. Kwestia terminologii

Wojskowa historia średniowiecznej Armenii jest praktycznie niezbadana. Istnieje tylko kilka ogólnych prac na ten temat autorstwa Sargisa Sargsiana²⁸, Mhera Hakobiana²⁹, Surena Martikiana³⁰, Michała Chlipały³¹, Sargisa

¹⁹ C. Hriban, 2017, s. 117; T. Koliaş, 2012, s. 89; J. Haldon, 1975, s. 66; D. Nicolle, 1982, s. 37.

²⁰ D. Nicolle, 1986, s. 40.

²¹ S. Al-Sarraf, 2002, s. 171.

²² С. Камбуров, 2017, s. 275.

²³ D. Nicolle, 1999, s. 262.

²⁴ S. Al-Sarraf, 2002, s. 169–171.

²⁵ D. Nicolle, 2007, s. 100.

²⁶ Rosyjski historyk A. Kirpicznikow pisał, iż w Kalifacie Abbasydów w X–XI w. szable już istniała, nazywała się *Qalachür*, a w XII–XIII w. ona zaczęła zyskiwać popularność, odsuwając miecz dwusieczny na drugi plan. A. Кирпичников, В. Коваленко, 1993, s. 122–134.

²⁷ С. Камбуров, 2017, s. 275.

²⁸ Մ. Մարգարյան, 1969.

²⁹ Մ. Հակոբյան, 2008.

³⁰ Մ. Մարտիրոսյան, 2009; Մ. Մարտիրոսյան, 2011.

³¹ M. Chlipała, 2013.

Burnaziana³², Haika Demoiana³³ oraz Armena Aivaziana³⁴. Nie lepiej przedstawia się też historia badań nad uzbrojeniem średniowiecznego wojownika ormiańskiego, gdyż tematem tym zajmowało się kilku zaledwie badaczy: Walentyna Abramian³⁵, Babken Arakelian³⁶, Maria Romanowa³⁷, Karine³⁸ Voskalian, Anatolij Kirpicznikow³⁹ oraz autor niniejszej pracy⁴⁰.

Pionierką w dziedzinie badań na temat pojawienia się i wykorzystania szabli na obszarze Armenii jest W. Abramian. Wyraża opinię, że średniowieczni jeźdźcy ormiańscy musieli wykorzystywać „կեր թրեր” (ker trer – krzywe miecze)⁴¹, chociaż badaczka nie podaje żadnego dowodu na potwierdzenie swego zdania. Podobnie uważa Karine Voskalian, która w swojej pracy doktorskiej na temat armii Bagratydów w IX–XI w. pisze, że wojownicy wykorzystywali „միասայրի կեր սուր” (miasajri ker sur – krzywy jednosieczny miecz), odnosząc się do tego, że w Bizancjum i Kalifacie Abbasydów ten rodzaj broni już istniał⁴².

Aby spróbować rozwiązać ten problem, warto zwrócić uwagę na źródła pisane. Wiemy, że w IX–XIII w. wojownicy ormiańscy wykorzystywali około 17 różnych typów uzbrojenia. Wśród głównych rodzajów broni białej kronikarze wymieniają co najmniej trzy nazwy: սուր (sur), սուսեր (suser) oraz թուր (tur)⁴³. Historycy jednak nie znają dokładnego rozróżnienia między tymi terminami i nie są w stanie określić, który z nich oznaczał „miecz”, który zaś „szablę”, „pałasz” lub inny rodzaj broni białej⁴⁴. Wynika to z faktu, że w ówczesnych kronikach panuje kompletny chaos terminologiczny, ponieważ wszystko zależało od stylu lub preferencji językowych autora. Także sami kronikarze często mylili się i nie do końca rozumieli sens tego lub innego słowa⁴⁵. Na do-

³² U. Բուռնազյան, 1963, էջ. 85–100.

³³ Հ. Դեմոյան, 2013.

³⁴ A. Айвазян, 2017.

³⁵ Վ. Աբրահամյան, 1946; Վ. Աբրահամյան, 1950; Վ. Աբրահամյան, 1956.

³⁶ Բ. Անարեղյան, 1958; Բ. Անարեղյան, 1976; Б. Аракелян 2003.

³⁷ М. Романова, 2011, s. 64–81.

³⁸ Կ. Ոսկանյան, 2010, էջ. 123.

³⁹ А. Кирпичников, В. Коваленко, 1993, s. 122–134; Р. Джанполадян, А. Кирпичников, 1972, s. 23–29; R. Djanpoladian, A. Kirpičnikov, 1972, s. 15–23.

⁴⁰ Д. Димидюк, 2017, s. 3–12; 2018a, s. 7–33; 2018b, s. 191–199; 2018–2019, s. 49–59; 2019a, s. 25–27; 2019b, s. 33–48; D. Dymydzuk, 2019a, s. 7–31; D. Dymydzuk, 2019b, s. 122–124.

⁴¹ Վ. Աբրահամյան, 1950, էջ. 66.

⁴² Badaczka w swojej dysertacji powoływała się na stronę internetową, która już nie istnieje. – www.mlahanas.de. – Կ. Ոսկանյան, 2010, էջ. 123.

⁴³ Բ. Անարեղյան, 1958, էջ. 143. Zwrócimy uwagę na to, że K. Voskalian odnosi do broni białej jeszcze dwa terminy – „վաղակ” (vaghak) oraz „նրան” (nran) (Կ. Ոսկանյան, 2010, էջ. 121–128) – teoria ta nie zyskała jednak wsparcia wśród innych badaczy. Więcej o tym – Д. Димидюк, 2019b, s. 33–48.

⁴⁴ Czasami kronikarze, dla konkretyzacji swoich opisów, używali zwrotów „սուր երկսայր” (sur jerksair – miecz dwusieczny) lub „սուր միասեր”/„միոցնի” (sur miaser/mioğhni – miecz jednosieczny (pałasz), jednak nikt z nich nie wspominał o krzywiznie ostrza lub o „krzywych mieczach” (VIII–XI/XIII w.). Więcej o tym – Д. Димидюк, 2019b, s. 37–38.

⁴⁵ Dziękuję K. Voskalian za konsultację tego zagadnienia. – Կ. Ոսկանյան, 2010, էջ. 121–125; Վ. Աբրահամյան, 1950, էջ. 67; Р. Джанполадян, А. Кирпичников, 1972, s. 28; R. Djanpoladian, A. Kirpičnikov, 1972, s. 15–23.

datek z czasem terminy zaczęły zmieniać swoje znaczenie, co jeszcze bardziej skomplikowało możliwość ich poprawnej interpretacji⁴⁶.

Ryc. 3.

Dla porównania – podobny problem terminologiczny jest w źródłach gruzińskich⁴⁷ oraz bizantyjskich⁴⁸, gdzie nie istniało odrębne określenie dla słowa szabla. Tak więc z powodu problemów związanych z analizą wojskowej ter-

⁴⁶ Д. Димидюк, 2019b, s. 38–40. Na przykład na miniaturze „Pojmanie Chrystusa” z 1306 r. (ryc. 3) widzimy wojowników w czapkach żydowskich, trzymających różną broń (zwłaszcza drzewcową) – jeden z nich trzyma szablę. Nad nimi znajduje się napis: „սուսերավ [լ] թ և բրավ [լ] թ (suseravk jew bravk – z szablami(?) i pałkami)”. Natomiast na podobnej miniaturze z „Ewangeliarza Vehaparskiego” z XI w. (Matenadaran, Ms. 10780, f. 710) (ryc. 4.) pokazano grupę zbrojnych Żydów z mieczami, nad którymi widnieje napis: „դասը զինուորացն սուսերավ (dask zinovoratsn suseravk – wojownicy z mieczami)”. Jak widzimy, na jednej z miniatur słowo „սուսեր” (suser) oznaczało „szablę”, a na innej – „miecz”, co kolejny raz pokazuje słuszność wyżej wymienionego stwierdzenia. Jeszcze jednym przykładem może być opis uzbrojenia ormiańskiego księcia Liparita Orbeliana podczas bitwy przeciwko Seldżukom w 1049 r., gdzie ormiański kronikarz Stepanos Orbelian (XIII w.) zamiast użycia ormiańskiego słowa „սուր” (sur – miecz), wykorzystał perskie słowo „շմշիրն” (szmszirn – szamszir (miecz) dla opisywania miecza obosiecznego: „[Liparit] trzymał w prawej ręce szeroki bułatowy miecz dwusieczny” („զլայն պողովսիկ շմշիրն երկրերանի ի յաջ ձեռնին”). (Step’annos Orbelean, 2012, s. 195; Ստեփանոս Օրբելյան, 1910, էջ. 375; Վ. Արքախանյան, 1950, էջ. 71–72). Interesującym jest to, że w czasach nowożytnych terminem „շմշիրն” (szamszir) zaczęto określać odrębny typ mocno zakrzywionych szabel perskich, które były popularne aż do końca XIX w. (А. Панів, 2014, s. 129–130). Zauważmy, że w wykorzystaniu perskiego słowa (zamiast ormiańskiego) nie widać nic dziwnego, ponieważ język perski miał silny wpływ na język ormiański.

⁴⁷ Ծ. Ծալճաճյ, 2011, ցջ. 77; И. Бакрадзе, 2014, s. 284–285.

⁴⁸ T. Koliass, 1988, s. 133. Zdaniem P. Grotowskiego, dla określenia pałasza lub szabli, kronikarze bizantyjscy mogli używać następujących form: *ksifos*, *machaira* lub *paramerion* (o dyskusyjnym znaczeniu ostatniego mówiliśmy wyżej). Dziękujemy badaczowi za konsultację. Więcej o tym – G. Theotokis, 2018, s. 448.

minologii w źródłach pisanych, swoją uwagę musimy ograniczyć do źródeł ikonograficznych oraz archeologicznych.

Źródła ikonograficzne

Wykorzystanie źródeł graficznych do studiów nad uzbrojeniem wiąże się z problemami metodologicznymi⁴⁹. Najważniejszym jest fakt, iż były one wykonywane przez duchownych, których znajomość uzbrojenia, ze względu na pełnione funkcje, mogła być znikoma⁵⁰. Często używali oni biblijnych opisów i zapożyczeń ze starszych dzieł, co mogło zniekształcać prawdziwy wygląd broni używanej w czasie powstawania miniatur⁵¹. Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć, iż autorzy ci byli dobrymi obserwatorami i wiernie przedstawiali otaczającą ich rzeczywistość⁵². Pomimo więc wszystkich zastrzeżeń, nie można zabytków tych pomijać w rozważaniach nad historią kultury materialnej Armenii wczesnego średniowiecza. Uważamy, że źródła ikonograficzne (zwłaszcza miniatury) są cennym i stosunkowo obiektywnym źródłem, które należy – po krytycznej analizie – wykorzystać do prób rekonstrukcji uzbrojenia średniowiecznych wojowników ormiańskich⁵³.

Ryc. 4.

Jedną z niewielu badaczek⁵⁴, która dla rekonstrukcji uzbrojenia ormiańskich wojowników wykorzystwała źródła ikonograficzne, była K. Voskalian. Dla udowodnienia tego, że szabla istniała w Armenii Bagratydów (IX–XI w.),

⁴⁹ Więcej o tym – M. Parani, 2003.

⁵⁰ Zwróćmy uwagę na to, że w sztuce ormiańskiej IX–XI w. prawie nie ma świeckich wizerunków królów z bronią. Do tego wszystkie znane nam przedstawienia broni na źródłach figuratywnych pochodzą z kręgu cerkiewnego. Natomiast w Europie Zachodniej już od XI w. zaczyna się rozwój malarstwa świeckiego, gdzie oręż szybko stał się częścią oficjalnego wizerunku władcy. – A. Janowski, T. Kurasiński, 2009, s. 76.

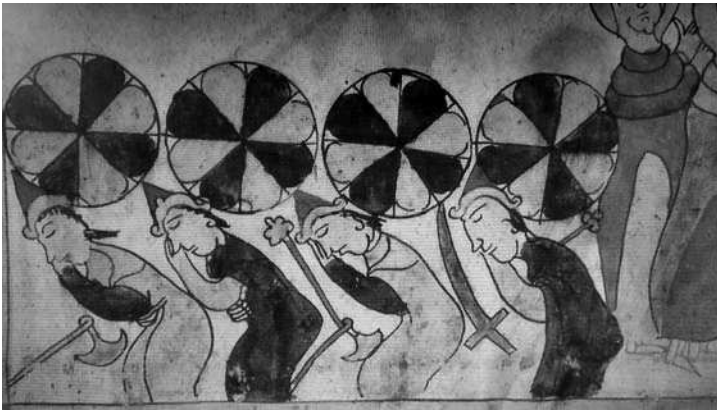
⁵¹ T. Koliaş, 1988, s. 33.

⁵² Վ. Արքայապետ, 1950, էջ. 64.

⁵³ Polski bronioznawca Piotr Kotowicz wykorzystuje taką samą koncepcję przy badaniu prawosławnych ikon z Rusi Czerwonej z późnego średniowiecza, na których są przedstawione różne typy uzbrojenia – K. Jara, M. Glinianowicz, P. Kotowicz, 2011, s. 222–273.

⁵⁴ Michael Arakelian też częściowo badał miniatury ormiańskie z wojskowego punktu widzenia, jednak obiektem jego badania były miniatury XVII w. zob. M. Arakelyan, s. 379–391.

ormiańska badaczka odniosła się w swojej dysertacji doktorskiej⁵⁵ do dwóch miniatur z pracy Hravarda Hakobiana⁵⁶ (ryc. 3., 5.)⁵⁷ i do przerysów broni z różnych ormiańskich miniatur z pracy Astghik Gevorgian⁵⁸. Niestety, nie możemy zgodzić się z jej wnioskami, ponieważ przerysowane szable z pracy A. Gevorgiana odnoszą się do późniejszych stuleci i nie mają żadnego związku z tymi z okresu IX–XI w. To samo dotyczy również dwóch miniatur opublikowanych w pracy H. Hakobiana – „Pojmanie Chrystusa” (№17) i „Zmartwychwstanie Jezusa” (№21), które datowane są na początek XIV w. (ryc. 3., 5.). Trzeba natomiast zauważyć, iż na miniaturach, freskach oraz reliefach z IX–XI w. nie ma żadnych wyobrażeń szabel – występują jedynie proste miecze⁵⁹.

Ryc. 5.

⁵⁵ Ա. Ոսկանյան, 2010, էջ. 123.

⁵⁶ Հայկական մանրանկարչություն Վասպուրական, 1978, նախ. 17, 21.

⁵⁷ Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (1306), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4806, f. 12, zdjęcie autora; miniatura „Święte kobiety przy grobie Chrystusa” (1338), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4813, f. 4b., zdjęcie autora.

⁵⁸ Ա. Գևորգյան, 1978, տախ. XVII.

⁵⁹ Relief „Goliat” oraz fresk „Rzeź niewiniątek”, *Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar*, 915–921 (zdjęcia są w archiwum prywatnym autora); miniatura „Pojmanie Chrystusa” (koniec X–XI w.), *Ewangeliarz Vehaparski*, Matenadaran, Ms. 10780, f. 71; miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Meliteński*, Matenadaran, Ms. 974, f. 2; Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Meliteński*, Matenadaran, Ms. 3784, f. 9; fragment miniatury „Pojmanie Chrystusa” (koniec X – początek XI w.), *Ewangeliarz Aregski* (wioska Areg, Armenia (in situ); miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Jerozolimski*, Matenadaran, Ms. 3624, f. 9; miniatura „Znęcanie się nad Jezusem” (1029–1064), *Ewangeliarz z Karsu*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2556, f. 127; miniatura „Ukrzyżowanie Jezusa Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Taronski*, Matenadaran, Ms. 6201, f. 7v; miniatura „Kobiety niosą olejki do grobu Chrystusa” (974), *Ewangeliarz Tsgrutski*, wioska Tsgrut, Armenia, f. 9 (in situ); miniatura „Ofiara Abrahama” (X w.), *Ewangeliarz*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2555, f. 8v; miniatura „Św. Sergiusz” (X w.), *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechtarystów w Wiedniu, Ms. 697, f. 4v; miniatura „Ofiara Abrahama” (989), *Ewangelia z Eczmiadzyna*, Matenadaran, Ms. 2374, f. 8; miniatura „Hovhannis Protospatharius” (1007), *Ewangeliarz Adrianopolski*, Biblioteka Mechtarystów w Wenecji, Ms. 887, f. 8. Autor tego artykułu przygotowuje do druku artykuł o uzbrojeniu przedstawionym na ormiańskich miniaturach z X–XI w.

Ryc. 6.

Ryc. 7.

Warto jednak zwrócić uwagę na miniaturę „Pojmanie Chrystusa” (ryc. 6.)⁶⁰ z „Ewangeliarza Meliteńskiego” (XI w.), gdzie po lewej stronie został przedstawiony oręż w formie zakrzywionego ostrza. Jeżeli założymy, że przedstawione na miniaturze przedmioty o wydłużonym owalnym kształcie, z nieregularnymi liniami pośrodku, są mieczami, to broń o zakrzywionym ostrzu może być schematycznym oddaniem szabli⁶¹. Podobne przedstawie-

⁶⁰ Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Melitenski*, Matenadaran, Ms. 3784, f. 9., zdjęcie autora.

⁶¹ D. Nicolle, 1988, s. 58–59; D. Nicolle, 1999, s. 71.

nia zakrzywionego ostrza bez rękojeści widzimy na bizantyjskim fresku „Pojmanie Chrystusa” (1310–1320) z kościoła Nikolasa Orphanosa w Salonikach⁶² oraz na miniaturze ormiańskiej z XIII w. (ryc. 7.)⁶³. Mimo to trudno jednoznacznie zinterpretować przedmiot nieukazany w całości, dlatego takie odczytanie nie jest w pełni uzasadnione⁶⁴. Jeżeli jednak to ostrze rzeczywiście obrazuje szablę, to byłoby to najstarsze przedstawienie tego oręża w ormiańskich źródłach figuratywnych.

Ryc. 8.

Z całą pewnością wiadomo, że jedno z pierwszych przedstawień broni z zakrzywioną głownią (szabli) w ormiańskich źródłach ikonograficznych pojawia się w Ewangeliarzu Lwowskim (1198–1199), który powstał w Skewri

⁶² R. D’Amato, 2010, ryc. 43.

⁶³ Miniatura „Wojownicy przekupieni przez Naczelných Kapłanów” (1262), *Toros Roslin (Cztery Ewangeliarza)*, Walters Art Gallery, Ms. W. 538, f. 128v, <http://warfare.tk/13/Roslin-f128v.htm> [dostęp: 25.11.2019].

⁶⁴ W rozmowie prywatnej R. D’Amato podzielił się myślą, że jest to „rhomphaia” – dwuręczna broń drzewcowa na końcu której mogło być przymocowane proste lub krzywe wąskie ostrze (jak u kosy) mniej więcej tej samej długości, co rękojeść (R. D’Amato 2010, s. 71–72). Zdaniem historyka podobną broń możemy znaleźć wśród znalezisk z terytorium Serbii (Г. Шкриванић, 1957, ryc. 40a, № 6). Problem polega jednak na tym, że istnieją różne próby interpretacji tego terminu. T. Koliaš, w dyskusji prywatnej z P. Grotowskim, wyraził opinię, że „rhomphaia” była terminem poetyckim, często używanym w Biblii i nie oznaczała żadnego konkretnego rodzaju broni. Z kolei P. Grotowski uważa, że był to specyficzny typ długiej włóczni (P. Grotowski, 2010, s. 332). P. Deligiannis pisze natomiast o niej jako o ogólnej nazwie dla broni białej (mieczy, pałaszy i szabli) (P. Deligiannis, 2013). Jeżeli uznamy, że „rhomphaia” była bronią drzewcową, zakończoną ostrzem (różnych rozmiarów), to pozostaje pytanie o krzywiznę jej ostrza. T. Dawson dowodzi bowiem, że było ono proste (T. Dawson, 1992, s. 24–26). Z drugiej strony jednak I. Heath utożsamia „rhomphaie” z „falxem” (kosą), ostrze którego było zakrzywione (I. Heath, 1979, s. 10). Jak można zauważyć, terminologia wojskowa jest niezwykle kontrowersyjna i badacze zajmujący się jej interpretacją borykają się z wieloma nierozwiązanymi problemami, czego przykładem jest przedstawiona powyżej dyskusja. Zidentyfikowanie nazwy przedstawionej na miniaturze broni wydaje się niemal niemożliwe (częściowo ze względu na jej schematyczne przerysowanie), jednak była to najprawdopodobniej broń drzewcowa z zakrzywionym ostrzem.

(ormiańskie Księstwo Cylicyjskie, 1198–1375)⁶⁵. Na miniaturze „Śmierć męczeńska Cypriana z Kartaginy” przedstawiony jest wojownik rzymski (w bizantyjskim stylu)⁶⁶, który trzyma w dłoni miecz o zakrzywionej głowni (ryc. 8.)⁶⁷. Ten obrazek można analizować na dwa sposoby:

- 1) Artysta chciał pokazać moment uderzenia, dlatego namalował krzywe ostrze, które naprawdę miało być prostym, ponieważ w drugiej dłoni zbrojny trzyma prostą pochwę⁶⁸.
- 2) Krzywe ostrze jednoznacznie wskazuje na szablę, a prostą pochwę można wytłumaczyć tym, że była ona wykonana ze skóry (ponieważ ma brązowy kolor), a więc mogła dopasowywać się do formy szabli⁶⁹.

Ryc. 9.

⁶⁵ L. Chookaszian, 2017, s. 11–31.

⁶⁶ Więcej o miniaturach cylicyjskich i wpływach na nich sztuki bizantyjskiej. – S. Der Nersessian, 1993, s. 16–20; M. Smorąg-Różycka, 2010, s. 13–31.

⁶⁷ Miniatura „Śmierć męczeńska Cypriana z Kartaginy” (1199), *Ewangeliarz Lwowski*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 8101 IIIS, 63v, <https://polona.pl/item/ewangeliarz-ze-skewry,NTU3NzE2OQ> [dostęp: 25.11.2019].

⁶⁸ Gorąco dziękujemy P. Grotowskiemu za konsultację w tej kwestii

⁶⁹ Gorąco dziękuję R. D’Amato za wskazówkę i idee.

Ryc. 10.

Ryc. 11.

Dopiero od XIII w. szabla zaczęła pojawiać się często na miniaturach ormiańskich (ryc. 3., 5., 9.–11.)⁷⁰ oraz reliefach (ryc. 1.)⁷¹. To wyraźnie świadczy o jej

⁷⁰ Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (1306), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4806, f. 12a., zdjęcie autora; miniatura „Święte kobiety przy grobie Chrystusa” (1338), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4813, f. 4b., zdjęcie autora; miniatura „Apostoł uciekający” (1262), *Ewangeliarz Torosa Roslina (Cztery Ewangeliarzy)*, Walters Gallery, Ms. W. 538, f. 191r., https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/T%27oros_Roslin_Gospels%2C_Apostle_fleeing%2C_Walters_Manuscript_W.539%2C_fol._191r.jpg [dostęp: 25.11.2019]; miniatura „Święte kobiety przy grobie Chrystusa” (1306), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4806, f. 013b. Zdjęcie autora; miniatura „Reż niewiniątek” (XIV w.), *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, Ms. 242, f. 10. Zdjęcie autora.

⁷¹ Relief „Scena polowania księcia Smbata Orbeliana na lwa” (XIV w.), *Cerkiew św. Karapeta (Noravank)*, Muzeum Historii Armenii (Erywań) (kopia). Zdjęcie autora. Warto wspomnieć

popularności w tym czasie⁷². Podobna sytuacja istnieje w ikonografii gruzińskiej, gdzie na miniaturach i freskach szabla pojawiła się dopiero w XII/XIII w.⁷³. Gruziński historyk Irakli Bakradze objaśnia to tym, że była ona elementem wrogiej („nomadycznej”/„pogańskiej”) broni, dlatego duchowni zaczęli ją przedstawiać na malowidłach dopiero wtedy, gdy szabla zyskała całkowitą popularność⁷⁴.

Ryc. 12.

Źródła archeologiczne

Najbardziej obiektywnymi źródłami są dobrze datowane znaleziska archeologiczne, które dają nam najwięcej informacji o broni ormiańskiej, choć – niestety,

o reliefie ze ściany pałacowego kościoła w Ani, na którym mistrz wyrzeźbił dwóch jeźdźców bez zbroi, ale z włóczniami – św. Demetriusza (z lewej strony) i św. Jerzego (z prawej). Oryginalna płyta została zniszczona w drugiej połowie XIX w., a do naszego czasu dotarło tylko kopia, przerysowana przez Juliusza Kestnera, który był w Ani w 1845/1850 r. Na oryginalnym obrazku J. Kestnera przy lewej nodze św. Jerzego przedstawiono krzywą linię, która w pracy Arakela Patrika przemieniła się w szablę, chociaż nie ma na to żadnego dowodu. Jednak nie mamy żadnej informacji o czasie powstania tego reliefu (VII–XIII w.?), dlatego nie możemy go wykorzystywać do badania kwestii pojawienia i rozprzestrzenienia się szabli w średniowiecznej Armenii. Więcej o tym – M. Brosset, 1860–1861, ryc. XXXVII; H. Mapp, 1916, s. 12–13, 26–27; H. Mapp, 2011, s. 49–51, ryc. 40; Ա. Պատրիկ, 1967, ստվ. 17; Կ. Ոսկանյան, 2010, նկ. 21, էջ. 123; D. Dymydjuk, 2019a, s. 14–15.

⁷² Dla porównania, jedno z pierwszych przedstawień szabli w bizantyjskich źródłach figuratywnych możemy znaleźć w „Kronice Skylitzesa” (XII w.) na miniaturze „Kreteńscy Saraceni pokonują Bizantyjczyków pod Damianos” (ryc. 12.). Warto jednak zwrócić uwagę na to, iż miniatury z Kroniki Skylitzesa pokazywały rzeczywistość z czasów swojego stworzenia, czyli z epoki Komnenów (XII w.), a nie wydarzeń opisywanych przez Skylitzesa (811–1057), P. Grotowski, 2010, s. 54–56.

⁷³ И. Бакрадзе, 2014, s. 285

⁷⁴ о. ՅճԳՅԾԾ, 2011, թջ. 75. И. Бакрадзе, 2014, s. 286; В. Артилаквa, 1976, s. 126.

zachowało się ich niewiele⁷⁵. Fakt ten jest spowodowany przede wszystkim formami chrześcijańskich obrzędów pogrzebowych stosowanych na tym obszarze. Zgodnie z panującym obyczajem, rzeczy osobiste i broń nie były umieszczane w grobach, a cmentarzyska często służyły jako miejsca ponownych pochówków⁷⁶. Równocześnie, ze względu na strukturę gleby w Armenii (np. w Dwinie), przedmioty żelazne słabo się zachowują⁷⁷.

Oprócz tego pola bitew nie zawierają bogatego materiału archeologicznego, ponieważ same bitwy były niewielkie⁷⁸, a po bitwach zwycięzcy (lub szabrownicy) zabierali pozostałe uzbrojenie⁷⁹. Na przykład perski historyk Ibn Miskawayh (932–1030) pisał, iż Rusowie, którzy w 944 r. zaatakowali miasto Berda na Południowym Kaukazie (Emirat Sallarydów), umieścili w grobach swoich towarzyszy ich broń i inne rzeczy. Po zakończeniu kampanii i powrocie Rusów do domu, muzułmanie zaczęli rozkopywać groby zmarłych, aby zabrać ich miecze, ponieważ „były one ostre i wysokiej jakości [...] dzięki czemu uzyskali popularność wśród lokalnej ludności”⁸⁰. Najprawdopodobniej w tym fragmencie mowa o „mieczach wikingów”, które naprawdę były wysokiej jakości⁸¹ i popularne na Rusi oraz częściowo w Bizancjum wśród najemników⁸². W związku z tym większość znalezisk broni pochodzi z odkryć przypadkowych⁸³.

Niestety, nie znamy żadnych znalezisk archeologicznych szabli z IX–XI w.⁸⁴, a istniejące nieliczne fragmenty ostrzy nie mogą wyjaśnić tej sprawy do końca z powodu fatalnego stanu zachowania⁸⁵. Chcielibyśmy jednak zwrócić uwagę

⁷⁵ Częściowo jest to związane z tym, iż większa część ówczesnej Armenii znajduje się na terenie Turcji, z którą Armenia jest w politycznym sporze. W rezultacie przez ostatnie 100 lat Turcy praktycznie nie prowadzili żadnych wykopalisk archeologicznych dotyczących średniowiecznej historii Armenii.

⁷⁶ T. Koliaş, 1988, s. 134. *o. ԾճԴՐՏԺԳ*, 2011, թՅ. 59–60.

⁷⁷ A. Kalantarian, 1996, s. 162.

⁷⁸ М. Романова, 2011, s. 67–68.

⁷⁹ A. Kalantarian, 1996, s. 162; В. Артилаквa, 1976, s. 125–126; U. Հարմարյան, 1978, էջ. 85.

⁸⁰ Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/944 г., [w:] А. Ю. Якубовский (пер.), 1926, s. 69.

⁸¹ Л. Войтович, 2011, s. 166–167.

⁸² Zauważymy, że – oprócz wyżej wspomnianego fragmentu, nie mamy żadnej informacji w źródłach pisanych lub archeologicznych o imporcie lub wykorzystaniu takich mieczy w Armenii.

⁸³ Р. Джанполадян, А. Кирпичников, 1972, s. 25–26; R. Djanpoladian, A. Kirpičnikov, 1972, s. 15–23.

⁸⁴ Ibidem, s. 28.

⁸⁵ Dzięki grantowi od Galust Gulbenkian Foundation (2019) autor artykułu miał możliwość pracy w Muzeum Historii Armenii (Erywań), gdzie są przechowywane wszystkie odnalezione artefakty z terytorium Armenii. Niestety, podczas przeglądania zbiorów artefaktów z Ani, Dvinu, Amberdu, Garni oraz Lori (V–XIII w.) nie odnaleziono żadnych fragmentów ostrzy o długości odpowiadającym szabli czy mieczowi. Znamy tylko wzmiankę o jednym znalezisku miecza z Ani (X w.) (rys. 14.). Oprócz tego nie ma żadnej wzmianki o nim w katalogu muzealnym (Ե. Մուշեղյան, 1982). Najprawdopodobniej miecz ten zaginął podczas pospiesznej ewakuacji materiałów archeologicznych z Ani w 1918 r. w związku z turecką ofensywą na froncie kaukaskim lub w innych niewyjaśnionych okolicznościach. Do naszego czasu dochował się

na jeden fragment jednosiecznego krzywego ostrza z Garni (ryc. 13.)⁸⁶ opublikowany przez Hamleta Petrosiana, który badacz zidentyfikował jako „թիի քիւրը (*tri bekor* – kawałek szabli)” na podstawie krzywizny ostrza⁸⁷.

Ryc. 13.

Fragment ten zalegał pod warstwą kulturową XII–XIII w., dlatego badacz datował go na IX–XI w.⁸⁸. Długość ostrza wynosi 13 cm, szerokość – 2–2,2 cm⁸⁹. Zachowany ułamek jest jednak zbyt mały, żeby można było wyciągać ostateczne wnioski, chociaż najprawdopodobniej to są resztki pugiinału, na co wskazuje jednosieczność ostrza. Dla rozwiązania tej kwestii potrzeba więcej znalezisk archeologicznych.

Najstarszą chronologicznie znaną nam szablę ormiańską odnaleziono na północnym Uralu (Rosja). Jej długość wraz z rękojeścią wynosi 1 m, szerokość

tylko jego przerys. Վ. Արրահաճյան, 1950, էջ. 67, նկ. 5; Բ. Առաքելյան, 1958, էջ. 148–149; Аракелян, 2003, рuc. 157:17.

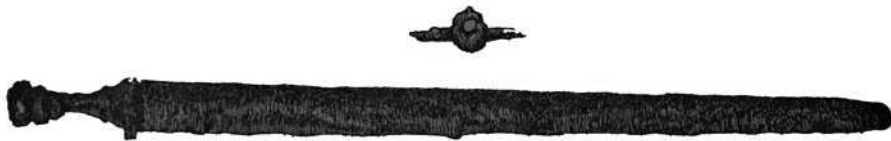
⁸⁶ Kawałek krzywego ostrza (IX–XI w.?, Garni), [w:] *Muzeum Historii Armenii* (Erywań), 1967/28/53. Zdjęcie autora.

⁸⁷ Հ. Պետրոսյան, 1988, էջ. 42, 134, 161–162, աղ. XVII, նկ. 10 (1967/28/53). Serdecznie dziękuję H. Petrosianowi za konsultację. Także na tę „szablę” powoływała się K. Voskianian. – Վ. Ոսկանյան, 2010, էջ. 124.

⁸⁸ Հ. Պետրոսյան, 1988, էջ. 42.

⁸⁹ Przedstawione ostrze nie jest zbyt wąskie dla szabli, na co wskazuje znalezisko szabli „węgierskiej” z Muzeum Archeologicznego w Warnie (Bułgaria), której szerokość ostrza wynosi około 2–2,5 cm. Szabla została odnaleziona w południowo-wschodniej części Bułgarii i datowana jest na koniec X – połowę XI w. (V. Yotov, 2016, s. 257–268, ryc. 8). Co więcej, znamy również kilka znalezisk szabel z Północnego Kaukazu (najprawdopodobniej pochodzenia koczowniczego), z IX–XI w., których szerokość ostrzy również wynosi 2–2,5 cm (У. Кочкар, 2008, s. 26–27, 111–113). Zauważymy, że okazów węższych niż 2 cm nie było, ponieważ mogły się one złamać podczas uderzenia.

główni – 3,5 cm, grubość głowni – 0,6 cm⁹⁰. Zaopatrzone ją w romboidalny jelec (szerokość – 8 cm) nałożony na metalowy „mankiet” stabilizujący go na ostrzu (ryc. 15. a–b)⁹¹, który wzmacniał oraz przykrywał styk między rękojeścią a ostrzem, chroniąc je przed złamaniem. Ostrze szabli jest jednosieczne, słabo zakrzywione, o dwusiecznym końcu. A. Kirpicznikow datuje szablę na XII–XIII w.⁹², a połączony napis na ostrzu w języku ormiańskim „+ *Varpet Chaczatur*+” („mistrz Chaczatur”)⁹³ świadczy o jej ormiańskim pochodzeniu.

Ryc. 14.

W kontekście analizy tej szabli powstaje główne pytanie – gdzie została ona stworzona? A. Kirpicznikow uważa, że wykonano ją na terenie historycznej Armenii⁹⁴, skąd trafiła na północny Ural przez miasto Bułgar, w którym od IX w. istniała kolonia ormiańska⁹⁵. Trudno jednak stwierdzić, czy szablę została wykonana w Armenii, czy w jakiejś kolonii ormiańskiej, ponieważ tego typu szable (z mankiem) istniały na terenie całej Europy Wschodniej, reprezentując wpływy wschodnie – państw muzułmańskich na Bliskim Wschodzie lub koczowniców środkowoazjatyckich(?)⁹⁶. Mimo to odnaleziona szablę wskazuje na fakt że Ormianie byli wyspecjalizowanymi rzemieślnikami, którzy mieli

⁹⁰ A. Kirpicznikow pisze, że w XII–XIII w. szable koczowniców w Europie Wschodniej miały długość 1,1–1,2 m, a szerokość 3,5–4 cm, co prawie całkowicie odpowiada charakterystykom fizycznym szabli ormiańskiej (A. Kirpicznikow, 1966, s. 67–68).

⁹¹ P. Джанполадян, А. Кирпичников, 1972, s. 25–26. Szablę z podobnymi cechami fizycznymi oraz z „mankietem” była odnaleziona w południowo-wschodniej części Bułgarii i została datowana na XII–XIII w. Nikołaj Hrisimov uważa, że pochodziła ona ze stepów wschodnioeuropejskich – Н. Хрисимов, 2018, s. 133–136. Wiemy również i o innych takich szablach koczowniców z Północnego Kaukazu, które były popularne w X–XIII w. – У. Кочкаров, 2008, s. 30, 35–36, 146–147 (Typ IV lub V).

⁹² Rosyjski historyk Michał Gorelik datuje ją na koniec XIII – początek XIV w. – М. Горелик, 2002, s. 64–65. Warto zauważyć, że w jednej ze swoich prac D. Nicolle datował tę szablę na XI w. uważając, że ona została wykonana przez muzułmańskiego rzemieślnika na Kaukazie (D. Nicolle, 1998, s. 17). W prywatnej korespondencji historyk przyznał się do błędu, wskazując na to, iż w swoich innych pracach zgadzał się z wnioskami A. Kirpicznikowa (D. Nicolle, 1986, s. 10).

⁹³ Podobnego typu znaki oraz inskrypcje były popularne w ówczesnej Europie, ponieważ w taki sposób mistrz oznaczał swoją produkcję. – Т. Koliass, 1988, s. 146.

⁹⁴ А. Кирпичников, В. Коваленко, 1993, s. 126–128.

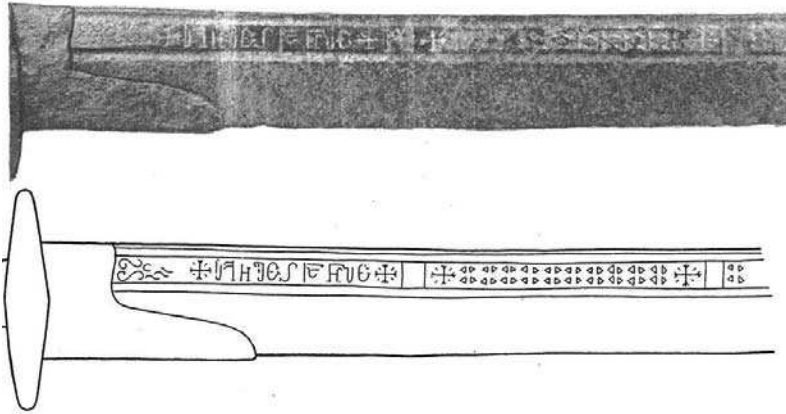
⁹⁵ Р. Джанполадян, А. Кирпичников, 1972, s. 24, 26–27; R. Djanpoladian, A. Kirpicznikow, 1972, s. 15–23.

⁹⁶ А. Кирпичников, В. Коваленко, 1993, s. 128–129. Н. Хрисимов, 2018, s. 133–136; А. Евлевский, Т. Потемкина, 2000, s. 117–179; У. Кочкаров, 2008, s. 30; D. Nicolle, 1988, s. 552–553; D. Nicolle, 1988, №1543; M. Inkova, 2013, s. 77–79.

w swej ofercie szable stojące na wysokim poziomie technologicznym. To znaczy, że produkowali je już od dłuższego czasu (być może od XII w.).

Ryc. 15. a

Ryc. 15. b

Żeby lepiej zrozumieć problemy historii wojskowości Armenii, warto zwrócić uwagę na dyskusję w historiografii gruzińskiej między Iraklim Bakradze a Mamuką Tsurtsumią, dotyczącą interpretacji źródeł do studiów nad historią pojawienia się i wykorzystania szablki na obszarze Gruzji. I. Bakradze uważa, że szablka pojawiła się tam w X–XI w. i była nie mniej popularna niż miecz. Autor dochodzi do takich wniosków analizując źródła archeologiczne – szablę z pochówku w Wani⁹⁷ (ryc. 16.)⁹⁸ – oraz ikonograficzne: nagrobki z wioski Gohnari w pobliżu Akhalsopeli, gdzie przedstawione są reliefy wojowników z łukami i szablami (ryc. 17.)⁹⁹. I. Bakradze zauważył ponadto, że przez teren Kaukazu Północnego przechodzili różni koczownicy z Azji Środkowej, którzy już w VII–VIII w. wykorzystywali szable, i pod wpływem których Gruzini mogli przyjąć nowy rodzaj broni nie później niż w XI w.¹⁰⁰

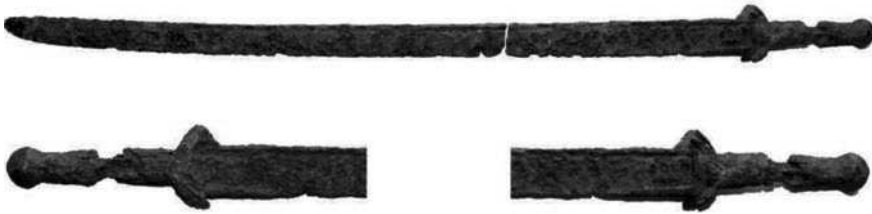
⁹⁷ Gruziniński historyk Varlam Artylakwa potraktował szablę z Wani jako „miecz”, co w ogóle jest błędnym założeniem. – B. Артылакვა, 1976, s. 125–126. Szablka z Wani ma długość 110 cm; szerokość ostrza – 4 cm – M. Tsurtsumia, 2015, s. 166.

⁹⁸ Ibidem, ryc. 9.

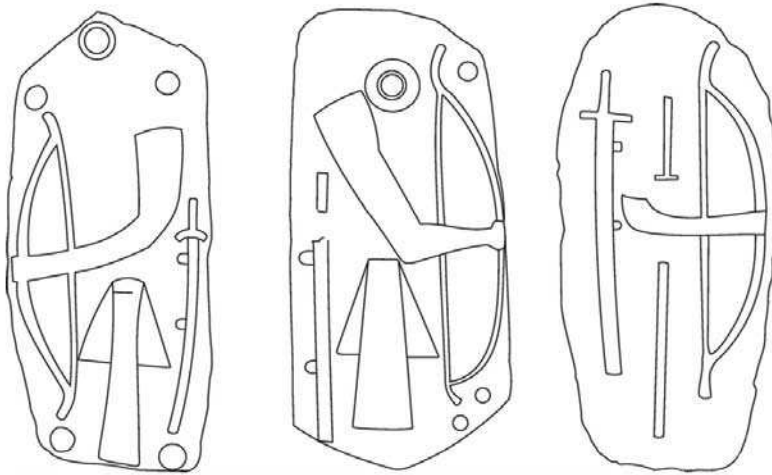
⁹⁹ O. ბაქრაძე, 2011, გვ. 71–74, 89, სურ. 2. V. Artylakwa też datował je na X–XI w. – B. Артылакვა, 1976, s. 242, 245, tabl. 71, 74.

¹⁰⁰ O. ბაქრაძე, 2011, გვ. 66–68, 71–74; И. Бақрадзе, 2014, s. 286. Najprawdopodobniej kontakt Gruzinów z Kaukazem Północnym odbywał się przez Abchazję, gdzie są niższe góry oraz nizina wzdłuż Morza Czarnego.

Z kolei M. Tsurtsumia uważa, że szabla z Wani należała do Połowców, o czym świadczy towarzyszący jej inwentarz w pochówku. Badacz datuje ją na lata 1118–1120 r., czyli okres, w którym Połowcy osiedli się na terenie Gruzji. Autor twierdzi także, iż nagrobki z wioski Gohnari należy datować nie na X–XI, a XIII–XIV w., ponieważ przedstawiony na jednym z nich trąbkowaty kołczan rozpowszechnił się w Gruzji w trakcie ekspansji Mongołów¹⁰¹. M. Tsurtsumia uważa, że Gruzini oczywiście znali szablę w X–XI w., ale – jego zdaniem, nie była ona wówczas popularna. Jej rozprzestrzenienie było związane z wpływami koczowników i rozpoczęło się w XII w.¹⁰²

Ryc. 16.

Ryc. 17.

Zakończenie

Podsumowując rozważania stwierdzić należy, iż w X–XI w. szabla pojawiła się na Kaukazie Południowym w wyniku wpływów bizantyjskich, muzułmańskich lub koczowników z Kaukazu Północnego. Armenia sąsiadowała od zachodu

¹⁰¹ M. Tsurtsumia, 2015, s. 169.

¹⁰² Ibidem, s. 167, 170. Dziękuję M. Tsurtsumii za konsultację.

z Bizancjum, a od południa i wschodu – z emiratami muzułmańskimi. Na północy znajdują się Góry Kaukaskie, które przez długie lata oddzielały Kaukaz Północny (gdzie mieszkali koczownicy) od Południowego. Z pewnością kontakt z nimi możliwy był tylko przez Abchazję, czego przykładem jest znalezione wyżej wspomnianej szabli z Wani (Gruzja). Z powodu prawie całkowitego braku źródeł dotyczących wykorzystania szabli uważamy, że nie była ona popularna w IX–XI w. w Armenii i dopiero po ekspansji Seldżuków w końcu XI i XII w. zaczęła zyskiwać swoją popularność w Armenii, o czym świadczą źródła archeologiczne oraz ikonograficzne.

Późniejsze pojawienie się szabli w Armenii, w porównaniu do Cesarstwa Bizantyjskiego lub emiratów muzułmańskich na Bliskim Wschodzie (gdzie była już znana i częściowo wykorzystywana w IX–XI w.), można wytłumaczyć tym, że w Armenii Bagratydów nie było żadnych najemników z grona koczowników z Azji Środkowej, którzy byli bezpośrednimi użytkownikami tej broni.

Prowadzenie dalszych, systematycznych badań nad uzbrojeniem średniowiecznej Armenii pomoże lepiej zrozumieć proces jego ewolucji, zidentyfikować wpływy bizantyjskie, muzułmańskie oraz koczownicze, a także przyczyni się do rozwoju badań ikonograficznych oraz studiów interdyscyplinarnych. Ponadto wprowadzenie do obiegu naukowego źródeł ormiańskich, które przedtem były praktycznie nieznane wśród historyków wojskowości bizantyjskiej i muzułmańskiej (lub nieprawidłowo analizowane), wzbogaci istniejącą bazę źródłową i będzie sprzyjać nowym ustaleniom.

Bibliografia

Źródła

Ikonograficzne

- Miniatura „Apostoł uciekający” (1262), *Ewangeliarz Torosa Roslina (Cztery Ewangeliarza)*, Walters Art Gallery, Ms. W. 538, f. 191r. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/T%27oros_Roslin_Gospels%2C_Apostle_fleeing%2C_Walters_Manuscript_W.539%2C_fol._191r.jpg [dostęp: 25.11.2019].
- Miniatura „Kreteńscy Saraceni pokonują Bizantyjczyków pod Damianos” (XII w.), *Madrid Skylitzes*, Hiszpańska Biblioteka Narodowa, ms. Graecus Vit. 26-2, f. 39v (top), <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?pid=d-1754254> [dostęp: 25.11.2019].
- Miniatura „Hovhannis Protospatharius” (1007), *Ewangeliarz Adrianopolski*, Biblioteka Mechitarystów w Wenecji, Ms. 887, f. 8. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Ofiara Abrahama” (X w.), *Ewangeliarz*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2555, f. 8v. <https://mycms-vs04.rrz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/browseColl.xml> [dostęp: 25.11.2019].
- Miniatura „Ofiara Abrahama” (989), *Ewangeliarz Eczmiadzyński*, Matenadaran, Ms. 2374. f. 8. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (koniec X–XI w.), *Ewangeliarz Vehaparski*, Matenadaran, Ms. 10780, f. 71. Zdjęcie autora.

- Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Meliteński*, Matenadaran, Ms. 974, f. 2. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Meliteński*, Matenadaran, Ms. 3784, f. 9. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Jerozolimski*, Matenadaran, Ms. 3624, f. 9. <https://mycms-vs04.rrz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/browseColl.xml> [dostęp: 25.11.2019].
- Fragment miniatury „Pojmanie Chrystusa” (koniec X – początek XI w.), *Ewangeliarz Aregski* (wioska Areg, Armenia (in situ) (D. Kouymjian, 2013, ryc. 20).
- Miniatura „Pojmanie Chrystusa” (1306), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4806, f. 12a. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Kobiety niosą olejki do grobu Chrystusa” (974), *Ewangeliarz Tgrutski*, wioska Tgrut, Armenia, f. 9 (in situ). (H. Котанджян, 2006, s. 81).
- Miniatura „Rzeź niewiniątek” (XIV w.), *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, Ms. 242, f. 10. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Śmierć męczeńska Cypriana z Kartaginy” (1199), *Ewangeliarz Lwowski*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps 8101 IIIS, 63v, <https://polona.pl/item/ewangeliarz-ze-skewry-.NTU3NzE2OQ> [dostęp: 25.11.2019].
- Miniatura „Ukrzyżowanie Jezusa Chrystusa” (XI w.), *Ewangeliarz Taronski*, Matenadaran, Ms. 6201, f. 7v. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Święte kobiety przy grobie Chrystusa” (1338), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4813, f. 4b. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Święte kobiety przy grobie Chrystusa” (1306), *Ewangeliarz*, Matenadaran, Ms. 4806, f. 013b. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Św. Sergiusz” (X w.), *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, Ms. 697, f. 4v. Zdjęcie autora.
- Miniatura „Znęcanie się nad Jezusem” (1029–1064), *Ewangeliarz z Karsu*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2556, f. 127 (S. Der Nersessian, 1984, ryc. 10).
- Miniatura „Wojownicy przekupieni przez Naczelnych Kapłanów” (1262), *Toros Roslin (Cztery Ewangeliarze)*, Walters Art Gallery, Ms. W. 538, f. 128v, <http://warfare.tk/13/Roslin-f128v.htm> [dostęp: 25.11.2019].
- Relief „Scena polowania księcia Smbata Orbeliana na lwa” (XIV w.), *Cerkiew św. Karapeta (Noravank)*, Muzeum Historii Armenii (Erywań) (kopia). Zdjęcie autora.

Drukowane

- Chatzelis G., Harris J., (transl.), 2017, *A Tenth-Century Byzantine Military Manual: The Sylloge Tacticorum* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies), London.
- Step'annos Orbelean, 2012, *History of the State of Sisakan*, transl. by R. Bedrosian, Long Branch.
- Кучмы В. (пер.), 2012, *Лев VI Мудрый, Тактика Льва. Leonis imperatoris tactica*, Санкт-Петербург.
- Эминъ Н. (пер.), 1861, *Всеобщая история Вардана Великаго*, Москва.
- Якубовский А. Ю. (пер.), 1926, *Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/944 г.*, „Византийский временник”, 24, s. 63–92.
- Махновця Л. (пер.), 1989, *Літопис руський*, Київ.

Мовсес Каланкатуаци, 1984, *История страны Алуанк*, пер. Ш. Смбатяна, Ереван.
 Ованес Драсханакертци, 1986, *История Армении*, пер. М. Дарбинян–Меликян, Ереван.
 Ստեփաննո Օրբելյան, 1910, *Պատմութիւն նստանգիւն Միսսկայն*, Թիֆլիս.

Оpracowania

- Al-Sarraf S., 2002, *Close combat weapons in the early Abbasid period*, „A Companion to Medieval Arms and Armour”, s. 149–178.
- Arakelyan M., 1998–2000, *Representations of warriors, their costumes and ornament, in the miniatures of XVIIIth century of Armenian artists Mesrop Xizanci*, „Revue des études arméniennes”, 27, s. 379–391.
- Brosset M., 1860–1861, *Les ruines d’Ani, capitale de l’Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s.: histoire et description*, Vol. 1–2, Saint-Pétersbourg.
- Chlipała M., 2013, *Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych*, Tarnowskie Góry.
- Chookaszian L., 2017, *About Miniaturist Grigor Mlijetsi and the Illustrations of the Lviv Gospel of 1197*, „Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art”, 15, s. 11–31.
- Csiky G., 2015, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons: Classification, Typology, Chronology* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, vol. 32), Leiden–Boston.
- D’Amato R., 2010, *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI–XV centuries AD representing the arrest of Our Lord*, [w:] *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, ed. L. Marek, Wrocław, s. 69–95.
- Dawson T., 1992 *The Myth of the „Varangian Rhomphaia”: A Cautionary Tale*, „Varangian Voice”, 22, s. 24–26.
- Deligiannis P., 2013, *The Byzantine (Eastern Roman) rhomphaia*, <https://periklisdeligiannis.wordpress.com/2013/09/01/the-byzantineeastern-roman-rhomphaia> [dostęp: 15.01.2019].
- Djanpoladian R., Kirpičnikov A., 1972, *Mittelalterlicher Säbel mit einer Armenischen Inschrift, gefunden im Subpolaren Ural*, „Gladius”, 10, s. 15–23.
- Donchev S., Totev B., 2018, *Two new „Bulgarian” type of sabers from region of Shumen*, „Acta Musei Varnaensis”, 2, s. 129–132.
- Dymydjuk D., 2019a, *Broń biała w Armenii epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.): Problem interpretacji i badania niektórych źródeł graficznych*, „Проблеми історії війн і військового мистецтва”, 2, s. 7–31.
- Dymydjuk D., 2019b, *Mace in Bagratid Armenia (end of IX – middle of XI c.)*, „Shirak Historical and Cultural Heritage: Contemporary Issues of Armenology”, s. 122–124.
- Grotowski P., 2010, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, (The Medieval Mediterranean, Vol. 8), Leiden.
- Haldon J., 1975, *Some Aspects of Byzantine Military Technology from the 6th to the 10th centuries*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 1, s. 11–47.
- Heath I., 1979, *Byzantine Armies 886–1118*, Oxford.
- Hriban, C. 2017, *The adversary and its weapon. The late Medieval depictions of the Anti-Christian*, „Cercetări Istorice (serie nouă)”, 36, s. 105–154.
- Hoffmeyer A., 1961, *Introduction to the History of the European Sword*, „Gladius”, 1, s. 30–75.

- Inkova M., 2013, *A medieval sabre and a knife from the exhibition of the National Museum of History in Sofia*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 9, s. 63–88.
- Janowski A., Kurasiński T., 2009, *Miecz i pochwa – razem i osobno. Wstęp do problematyki*, [w:] *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, red. P. Kucypera, P. Pudło, G. Żabiński, Toruń, s. 74–115.
- Jara K., Glinianowicz M., Kotowicz P., 2011, *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń, s. 222–273.
- Kalantarian A., 1996, *Dvin. Histoire et archéologie de la ville médiévale*, Paris.
- Kolias T., 1988, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien.
- Kolias T., 2012, *The Horse in the Byzantine world*, „Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales”, s. 87–98.
- Kouymjian D., 2013, *The Melitene Group of Armenian Miniature Painting in the Eleventh Century*, [w:] *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia*, ed. R. Hovannisian, Costa Mesa, s. 79–115.
- Matei Gh., Coman R., 2018, *Les armes trouvées dans la nécropole médiévale birituelle (siècles VIII–XI), de Platonești (département d’ Ialomița)*, „Acta Musei Varnaensis”, 2, s. 125–128.
- Der Nersessian S., 1984, *L’Evangile du roi Gagik de Kars: Jérusalem No 2556*, *Revue des études arméniennes*, 18, s. 85–107.
- Der Nersessian S., 1993, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, 1, Washington.
- Nicolle D., 1982, *The Military Technology of Classical Islam*, Vol. I–III, Edinburg (niepublikowana praca doktorska).
- Nicolle D., 1986, *Saladin and the Saracens*, Oxford.
- Nicolle D., 1988a, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350*, Vol. 1: *Commentary*, New York.
- Nicolle D., 1988b, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350*, Vol. 2: *Illustrations*, New York.
- Nicolle D., 1998, *Armies of the Caliphates (862–1098)*, Oxford.
- Nicolle D., 1999, *Arms and Armour of the Crusading Era: 1050–1350. Islam, Eastern Europe, Asia*, London.
- Nicolle D., 2007a, *Crusader Warfare: Muslims, Mongols and the struggle against the Crusades*, Vol. 2, London.
- Nicolle D., 2007b, *Byzantine, Western European, Islamic and Central Asian influence in the field of arms and armour from the seventh to fourteenth century AD*, [w:] *Islamic crosspollinations. Interactions in the medieval Middle East*, ed. A.A. Akasoy, J.E. Montgomery, P.E. Pormann, Cambridge, s. 94–118.
- Parani M., 2003, *Reconstructing the reality of images: Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*, (Medieval Mediterranean. Peoples, Economies, Culture, vol. 41), Leiden–Boston.

- Smoraǵ-Różycka M., 2010, *Problem adaptacji wzorów bizantyńskich w skryptoriach Armenii Cylicyjskiej na przykładzie lwowskiego Ewangeliarza ze Skewry (1198/1199)*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 1, s. 13–31.
- Salmon T., 2019, *Notes on the paramerion of the Byzantine kataphraktoi*, „Turning Points. European arms and armour from the Migration Period to the Early Modern Period” (conference speech), Sanok.
- Theotokis G., 2018, *Military Technology: Production and Use of Weapons*, „A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300–1204”, s. 440–473.
- Tsurtsumia M., 2015, *Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 11, s. 159–172.
- Yotov V., 2016, *A Note on the „Hungarian sabers” of Medieval Bulgaria*, „Acta Musei Varnaensis”, I, s. 257–268.
- Айвазян А., 2017, *Армяно-персидская война 449–451 гг. Кампании и сражения*, Санкт-Петербург.
- Аракелян Б., 2003, *Армения в IX–XIII вв.*, [w:] *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века*, под ред. С. Плетнева, Москва, s. 335–351.
- Артилаквa В., 1976, *Железообрабатывающее ремесло древней Грузии*, Тбилиси.
- Бакрадзе, И. 2014, *Сабля и меч эпохи развитого Средневековья из коллекции Национального музея имени Симона Джанашиа (г. Тбилиси) (к истории появления и распространения сабли в Грузии)*, „Военная Археология”, Вып. 3, s. 277–291.
- Баранов Г., 2014, *Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-Восточного Причерноморья*, „Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма”, т. 6, s. 84–93
- Баранов Г., 2016, *Находки раннесредневековых сабель „Болгарского типа” в бассейне верхнего и среднего течения Днестра (к вопросу о византийской воинской традиции в Восточной Европе)*, „Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма”, Вып. 8, s. 76–92.
- Войтович Л., 2011, *Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі ХХ–ХХІ століть*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, 20, s. 142–188.
- Голубев А., Голубева І., 2012, *Однорезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст.*, „Археологія”, 4, s. 42–54.
- Горбунов В., 2006, *Военное дело населения Алтая в III–XIV вв.*, Ч. II: *Наступательное вооружение (оружие)*, Барнаул.
- Горбунов В., 2015, *Вооружение и военная организация войск Монгольской империи*, „Золотоордынская цивилизация”, 8, s. 38–52.
- Горелик М., 2002, *Армии монголо-татар X–XIV вв.*, Москва.
- Джанполадян Р., Кирпичников А., 1972, *Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале*, „Эпиграфика Востока”, 21, s. 23–29.
- Димидюк Д., 2017, *Озброєння вірменського воїна (IX–XI ст.)*, „Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія Історія”, 1/2, s. 3–12.
- Димидюк Д., 2018а, *Лук і стріла у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)*, „Проблеми історії війн і військового мистецтва”, 1, s. 7–33.

- Димидюк Д., 2018b, *Фортифікації та облогова техніка Багратидської Вірменії кінця IX – середини XI ст. (на основі писемних джерел)*, „Стародавнє Причорномор’я”, Вип. 12, s. 191–199.
- Димидюк Д., 2018–2019, *Вірменсько-візантійські відносини IX–XI ст. у рефлексії вірменської еліти*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету”, 19–20, s. 49–59.
- Димидюк Д., 2019a, *Существовали ли кривые клинки в Армении Багратидов (конец IX – середина XI вв.)?*, „Արեւելյան աղբյուրագիտությունը եվ պատմագրությունը իս դարասկզբի Հայաստանում”, s. 25–27.
- Димидюк Д., 2019b, *Холодное оружие в армянских хрониках эпохи Багратидов (конец IX – середина XI вв.): терминология вопроса*, „Պատմությունը եվ Մշակույթ Հայագիտական Հանդես”, 2, s. 33–48.
- Евглевский А., Потемкина Т., 2000, *Восточноевропейские позднекочевнические сабли*, „Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья”, s. 117–179.
- Зорин А., 2002, *Русы и северяне: из истории военного противостояния*, „Профессиональная археологическая работа по холодному оружию Днепровского Левобережья X–XI вв.”, <http://xlegio.ru/ancient-armies/armament/ruses-northerners-military-confrontation> [dostęp: 20.06.2019].
- Йотов В., 2004, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век)*, Варна.
- Йотов В., 2010, *Ранние сабли (VIII–X вв.) на Нижнем Дунае*, „Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.”, s. 217–225.
- Калініченко В., 2016, *Шаблі VIII–IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів*, „Археологія & Фортифікація України”. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції”, s. 101–105.
- Камбуров С., 2017, „Арабски” ранносредновековни мечове в днешните български земи, „История”, 25(3), s. 268–297.
- Кирпичников А., 1966, *Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Вып. 1, Ленинград.
- Кирпичников А., Коваленко В., 1993, *Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане)*, „Археологические вести”, 2, s. 122–134.
- Комар А., Сухобоков О., 2000, *Вооружение и военное дело Хазарского каганата*, „Восточно-европейский археологический журнал”, 2, http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm [20.06.2019]
- Котанджян Н., 2006, *Цругтское Евангелие*, Ереван.
- Котович, П. 2019, *Нетипичный клинок „болгарского типа” из Терки, юго-восточная Польша*, „Военная археология. Сборник материалов научного семинара”, 5, s. 100–116.
- Кочкаров У., 2008, *Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII–XIV вв. (оружие ближнего боя)*, Москва, s. 38–39.
- Марр Н., 1916, *Описание дворцовой церкви в Ани*, Петроград.
- Марр Н., 2011, *Ани*, Ереван.
- Панів А., 2014, *Шабля з клинком типу «шемшир» з колекції Львівського історичного музею*, „Історія давньої зброї. Дослідження”, 1, s. 129–135.

- Рабовянов Д., 2019, *Ранносредновековните български саби от езическия период*, „Преслав”, s. 140–177.
- Романова М., 2011, *Вооружение и обмундирование армянского Киликийского воина (1073–1375)*, „Հայոց պատմության հարցեր”, s. 64–81.
- Хрисимов Н., 2018, *Средновековна сабя от югоизточна България*, „Acta Musei Varnaensis”, 2, s. 133–136.
- Шкриванић Г., 1957, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд.
- Արրահամյան Վ., 1946, *Արհեստների և համընթացական կազմակերպությունների Հայաստանում IX–XIII դդ.*, Երևան.
- Արրահամյան Վ., 1950, *Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները*, „Պետական պատմական թանգարան ՀՍՍՌ ԳԱ”, էջ. 37–98.
- Արրահամյան Վ., 1956, *Արհեստների Հայաստանում IV–XVIII դդ.*, Երևան.
- Առաքելյան Բ., 1958, *Քաղաքների և արհեստների Հայաստանում IX–XIII դդ.*, Երևան.
- Առաքելյան Բ., 1976, *Արհեստների զարգացումը: Փետրյալական քաղաքի ձևավորումը*, [w:] *Հայ ժողովրդի Պատմություն*, խմբ. Բ. Առաքելյան, №3, Երևան, էջ. 182–187.
- Բուռնազյան Ս., 1963, *Հայ ասպետությունը կիրիկյան հայկական պետությունում XII–XIV դարերում*, „ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների”, № 5, էջ. 85–100.
- Դեմոյան Հ., 2013, *Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության սպառազինությունը և ռազմարվեստը*, Երևան.
- Հակոբյան Մ., 2008, *Հայ ժողովրդի Ռազմական Տարեգիրք*, Գիրք 24–33, Երևան.
- Հայկական մանրանկարչություն Վասպուրական*, 1978, կազմեց Հ. Հակոբյան, Երևան.
- Հարությունյան Ս., 1978, *Անքերդ*, Երևան.
- Գևորգյան Ա., 1978, *Արհեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում*, Երևան.
- Մարտիկյան Ս., 2009, *Մեր հաղթանակները*, Հ. 2, Երևան.
- Մարտիկյան Ս., 2011, *Մեր հաղթանակները*, Հ. 3, Երևան.
- Մուշեղյան Ե., 1982, *Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաները*, Երևան.
- Ոսկանյան Վ., 2010, *Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն)*, Երևան (Niepublikowana praca doktorska).
- Պետրոսյան Հ., 1988, *Գտնին IX–XIV դարերում*, Երևան.
- Պատրիկ Ա., 1967, *Հայկական Տարագ*, Երևան.
- Սարգսյան Ս., 1969, *Հայ ռազմական արվեստի պատմություն*, Երևան.
- Զաքրաձե օ., 2011, *X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით)*, „საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები”, № IV, გვ. 59–99.